

האוניברסיטה העברית
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

רשות העתיקות
מרחב ירושלים

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

הרשות
לפיתוח ירושלים

חברת מוריה
חברה לפיתוח ירושלים בע"מ

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים
כרך ז

עורכים:

גיא ד' שטיבל, אורית פלג-ברקת,
דורון בן-עמי, שלומית וקסלר-בדולח,
יובל גדות

יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי המשותף
למרחב ירושלים ברשות העתיקות ולמכון לארכיאולוגיה,
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים ולמכון
לארכיאולוגיה, הפקולטה למדעי הרוח אוניברסיטת תל אביב
| בחשון תשע"ד, 10 באוקטובר 2013

האומנם קבורת יהודים מקרב פשוטי העם? קבורה בקברי פיר במבט מרמת רחל

קרן רז, יובל גדות, עודד ליפשיץ
אוניברסיטת תל אביב

הקדמה

הקבורה. על בסיס מאפיינים אלה כונו קברים אלה במחקר בשם "קבורות שדה" (קלונור וזיסו תשס"ג: 46–47), או "קברי פיר" (קלונור וגת תשמ"ב: 76). לדעת פטריך יש לכנות קברים אלה "קברים חפורים", כשם המינוח ששימש את חז"ל (פטריך 1994: 190–211; זיסו תשנ"ז: 32–40).

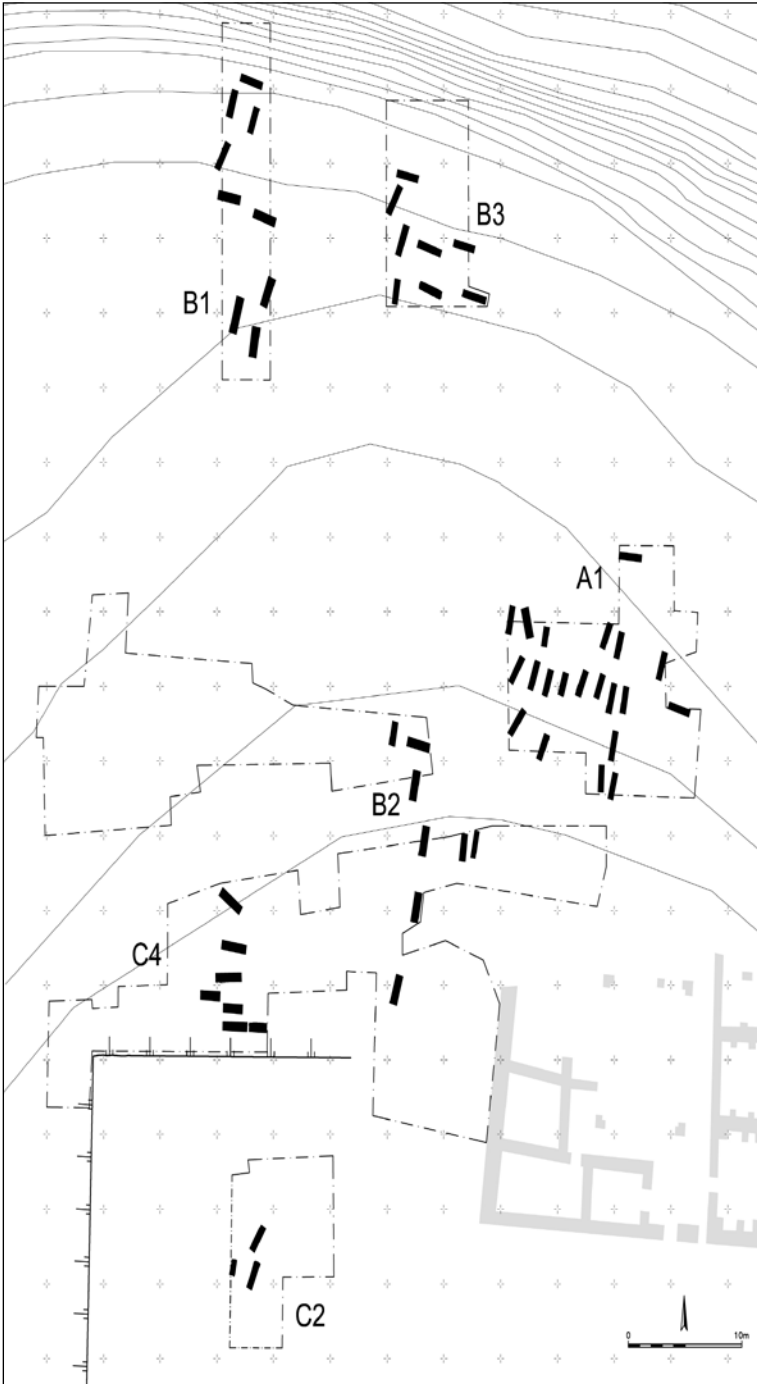
נציין שמרבית קברי הפיר המוכרים בסביבות ירושלים נתגלו ללא חפצי לוואי ואי לכך תיארוכם המוחלט אינו אפשרי.² אף-על-פי-כן, מקובל בקרב חוקרים רבים לתארנם לתקופה הרומית הקדומה (ימי הבית השני). דעה זאת נסמכת על קרבתם הפיזית של הקברים למערות קבורה מתקופה זו ועל פרשנות של מקורות יהודיים העוסקים בקברים חפורים ומתארים את התופעה. משקל רב ניתן במחקר להקבלה של קברי הפיר בסביבות ירושלים לקברי בודדים בקבורה ראשונית בבית הקברות שהתגלה לצד הישוב בקומראן. תיארוך הקברים לתקופה הרומית הקדומה הוביל את החוקרים להניח שהנטמנים בטיפוס קברים זה במרחב ירושלים היו יהודים תושבי העיר. במקרים מסוימים אף הוצעה לקברים הללו זהות כיתתית (זיסו תשנ"ז: 32–40). לדעת פטריך (1994: 191) זוהי צורת הקבורה הפשוטה ביותר, ולדעת אביגד היו אלה הקברים של פשוטי העם (1976: 627–628).

בחפירות שנערכו בין השנים 2005–2010 באתר של רמת רחל, נחשף בית קברות נרחב ובו עשרות קברי בודדים חצובים בסלע או חפורים באדמה, ששימשו כולם לקבורה ראשונית. חפירת בית הקברות שופכת אור חדש על שאלת תיארוך קברי הפיר, מעמדם של הנטמנים, זהותם, ואף אמונתם. במאמר זה נציג

הארכיאולוגיה של המוות סביב ירושלים יצרה, ועודנה יוצרת, עניין רב במחקר הארכיאולוגי של העיר.¹ ככלל, הקבר הבודד, מערת הקבורה או שדה הקבורה מייצרים הזדמנות נדירה ללמוד אודות הפרט והחברה. מחקרים של אלה מאפשר להתחקות אחרי סוגיות של מעמד, מגדר, מבנה המשפחה, זהות תרבותית ואמונה (פרקר פירסון 1999: 1–20). דברים אלה רלבנטיים במיוחד ביחס לירושלים. נוסף לרובי העדויות הכתובות בהשוואה למרבית האתרים האחרים, יש גם בידי החוקרים מידע רב אודות מרכיביה האתניים של אוכלוסיית העיר בתקופות השונות ואודות התהפכות הרבות שעברו עליה. כל אלה הופכים את חקר מנהגי הקבורה בירושלים ובסביבתה למאתגר במיוחד.

בסביבותיה של ירושלים נחקרו ותועדו עד היום עשרות שדות קבורה מפרק הזמן שבין המאה הא' לפסה"נ עד המאה הד' לסה"נ. מרבית החוקרים העניקו תשומת לב מיוחדת למערות הקבורה המשפחתיות, המאופיינות בקבורה משנית, ומתוארכות לתקופה ההלניסטית המאוחרת או הרומית הקדומה (קלונור וזיסו תשס"ג). לעומת זאת, בתי קברות המאופיינים בקבורה ראשונית נדונו מעט במחקר ובדרך כלל רק כשנתגלו בסמיכות למערות קבורה משפחתיות (אבני תשנ"ז: 24–30).

תופעת הקבורה הראשונית בסביבות ירושלים מאופיינת בקברים חצובים בסלע או חפורים בקרקע. לקבר הטיפוסי שני מרכיבים עיקריים: פיר מלבני שעומקו אינו קבוע ותא קבורה בו מונח הנטמן (עם או בלי מנחות קבורה). לוחות אבן החותמים את תא הקבורה יצרו הפרדה בין הפיר החצוב לבין תא

1 תכנית כללית של בית הקברות (שרטוט: ש' עמואלוב)

בית הקברות הנדון במאמר זה נמצא בפינה הצפון-מערבית של האתר (איור 1). מספר קברים נמצאו חפורים אל תוך שכבות האדמה המכסות את שרידי הגן וקירות מתחם הארמון השודדים משלבי הבנייה הראשונים באתר, שמתוארכים לתקופת הברזל ולתקופה הפרסית. נתונים אלה מלמדים שהקבורה החלה רק לאחר שהארמון נהרס ונשכח מהעין בתקופה ההלניסטית המאוחרת. לעומת זאת, המבנים מהתקופה הרומית והביזנטית (משלבי הבנייה החמישי והשישי) שנבנו בסמוך לבית הקברות אינם מסייעים בתארוכו. גם המקוואות ומערות הקולמבריה (מהתקופה הרומית הקדומה), או מבנה הווילה המערבית שחשף אהרוני (מהתקופה הרומית המאוחרת) ממוקמים מדרום לבית הקברות וללא מגע ישיר עם אף אחד מהקברים. לא ניתן, לפיכך, להיעזר בסטרטיגרפיה של רמת רחל בכדי לקשור באופן ברור בין בית הקברות לבין אחד משלבי הבנייה שנחשפו באתר, ומבחינה תאורטית כל שלב בין החמישי לשמיני יכול להתאים.

בית הקברות ברמת רחל

קבורה במערות קבורה

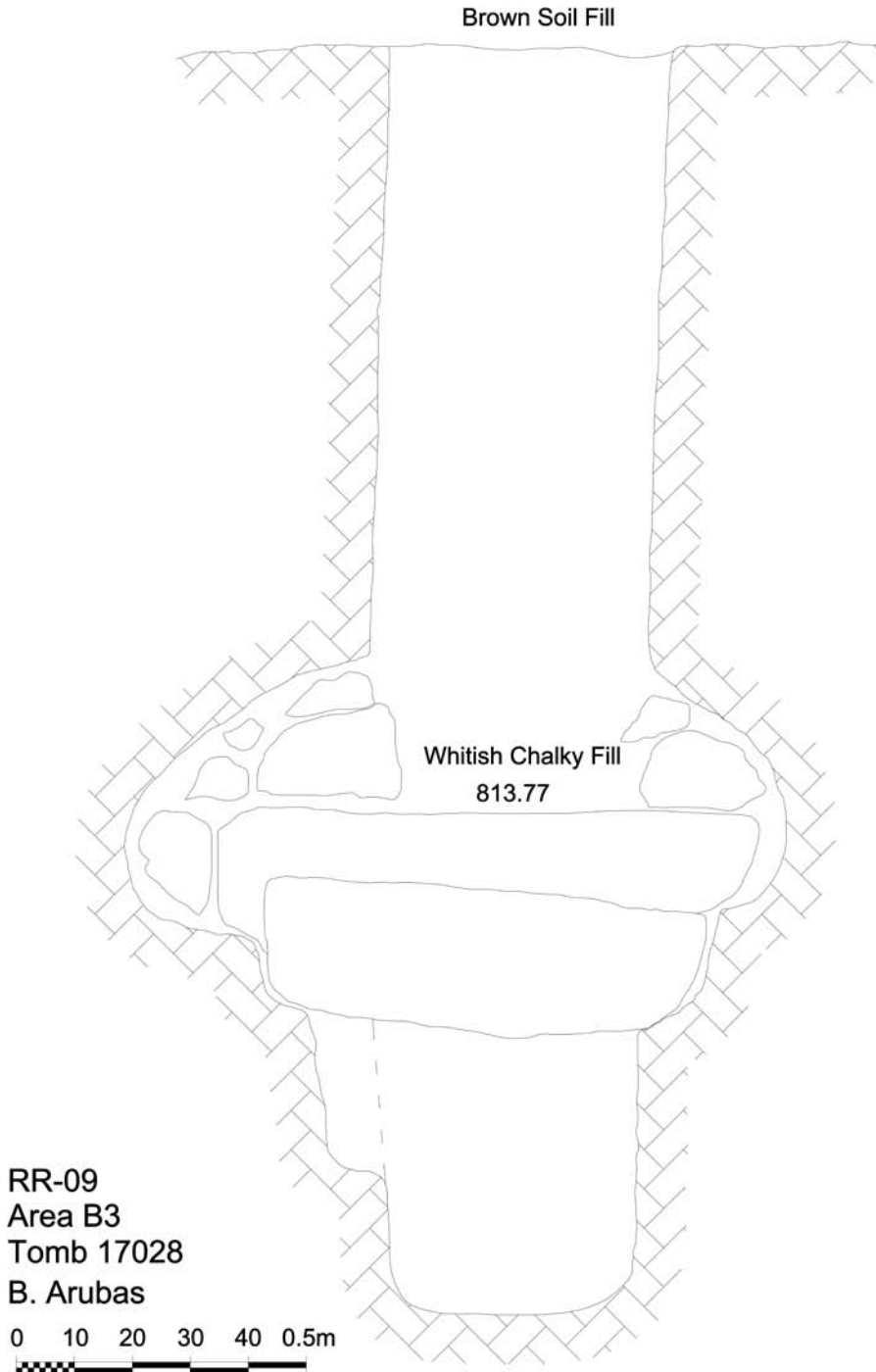
בשנת 1930 חפרו מזר ושטקליס בסמיכות לאתר, היכן שממוקם כיום בית המלון של הקיבוץ, מערת קבורה בעלת כוכים, ובה נמצאו עשר גלוסקמאות (מזר תרצ"ד; שטקליס תרצ"ד). השימוש במערה תוארך לתקופה הרומית הקדומה ויוחס לאוכלוסייה יהודית שהתגוררה במקום.³ במהלך חפירותיו של אהרוני (1964: 40; כוכבי 1964: 65–83) התגלו לאורך מצוק סלע בחלקו הצפון-מערבי של האתר שלוש מערות ונחשף ריכוז של שברי גלוסקמאות. מבין שלוש המערות דומה שרק אחת (מערה 784) שימשה לקבורה. מערה 762 שימשה במקור כמקווה טהרה (רייך בדפוס, מקווה RR 4, וראו כבר כוכבי 1964: 69) ומערה 800 היא קולומבריום ששימש לגידול יונים. במערה 784 נמצאו נרות חרס, בקבוקי זכוכית דמויי פמוט ובקבוקון בעל חריצים, כולם תוארכו למאה הג' לסה"נ (כוכבי 1964: 76–80). כוכבי קשר את המערה למחנה לגיון רומי שלפי תפיסת

תחילה את אופי היישוב ברמת רחל בין התקופה הרומית הקדומה לתקופה הביזנטית, ולאורו נציג את תוצאות החפירה בבית הקברות האמור, תוך עמידה על אופי הקברים, היחס שניתן לגוף הנטמנים והמידע הכרונולוגי (היחסי והמוחלט). לאחר מכן נשווה בין תוצאות החפירה בשדה הקבורה ברמת רחל לשדות קבורה דומים בירושלים וסביבותיה, במטרה לעמוד על זמנו, כמו גם על זהותם של מי שנקברו בו.

אופי היישוב ברמת רחל בתקופה הרומית

והביזנטית

שלושה מבין תשעת שלבי הבנייה ברמת רחל, כפי שזוהו על-ידי המשלחת החדשה (ליפשיץ ואחרים 2011: 8), תוארכו לתקופה הרומית הקדומה, לתקופה הרומית המאוחרת ולראשית התקופה הביזנטית. שלב הבנייה החמישי, שמקביל בחלקו לשכבה IVA של אהרוני (1964: 120–121), מתוארך לפרק הזמן שבין המאה הא' לפסה"נ ועד למרד הגדול. מספרם הרב של מקוואות טהרה חצובים בסלע ושתי מערות קולומבריה, מעידים שבפרק זמן זה התפתח במקום כפר שתושביו היו יהודים (ליפשיץ ואחרים 2011: 37). בתקופת המרד הגדול ברומאים ניטש היישוב, והוא התחדש בראשית המאה הב' לסה"נ או במהלכה, הפעם כבית אחוזה (ווילה רוסיקה), בדומה להליך שהתחולל ביישובים אחרים מדרום וממערב לירושלים (שם: 39–40). זהותם של תושבי האתר השתנתה בשלב זה והיא כללה בעיקר אוכלוסייה רומית-פאגנית. בשלב בנייה זה (שלב הבנייה השישי, שמקביל לשכבה III של אהרוני) נבנו באתר לפחות שתי ווילות ונחשף מבנה בית מרחץ. יישוב זה הלך והתרחב במהלך התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית (שלב הבנייה השביעי והשמיני) עד שהגיע לקיצו במהלך המאה ה' לסה"נ (בתקופה האומאית). במהלך התקופה הרומית המאוחרת-ביזנטית הפכו תושבי היישוב לנוצרים, כעדות מבנה הכנסייה שנבנה בפינה הצפון-מזרחית של האתר בסופה של המאה ה', ואולי אף במאה הז' לסה"נ (שם: 43–44).

2 חתך של קבר 17028, שטח B3 (שרטוט: ב' ארובס)

קבורה בפירים

תופעת הקבורה בקבר פיר חפור או חצוב התגלתה כבר בחפירות אהרוני, אך קברים מטיפוס זה לא זוהו תמיד כקברים, ולעתים הם פורשו כתעלות שוד של קירות (אהרוני 1964: 40, לוחות 3, 5; גדות, בדפוס: פרק 13). לפיכך, קברי הפיר, שהם סוג הקבורה הנפוץ ביותר ברמת רחל, קיבלו מאהרוני תשומת לב מועטה בלבד ולא הובנו כתופעה נרחבת. בפרויקט החפירות המחודשות ברמת רחל נחשפו בשטחים A1, B1, B2, B3, C2 ו-C4 קברים רבים מסוג קברי הפיר המלבניים, ומסתבר שלאחר נטישתו ופירוקו של המתחם המפואר משלבי הבנייה I עד IV, שימש כל חלקו הצפון מערבי של האתר כבית קברות.⁵

משלחת החפירות של אהרוני, התקיים באותה עת באתר, אך סבר שהשימוש בה משקף את המשכה של מסורת הקבורה היהודית המוכרת מלפני החורבן (1964: 80-82). לדעתנו, מערת הקבורה שימשה כאחוזת קבר משפחתית בתקופה הרומית הקדומה, ולשלב זה יש לשייך את הריכוז הגדול של שברי גלוסקמאות שהתגלה מחוץ למערה ובסמוך לה (לוקוס 811, כוכבי 1964: 70-73). בתקופה הרומית המאוחרת ובראשית התקופה הביזנטית נעשה במערה שימוש חוזר בידי תושבי האתר החדשים, בדומה למנהג שתועד בשדה הקבורה הנפרש צפונה ממערה זו (וראו להלן). לטובת השימוש החדש במערה הוצאו ממנה הגלוסקמאות מהשלב הקודם. לפיכך, הממצאים מתוך המערה, המתוארכים למאה הג' לסה"נ, משקפים את מועד השימוש החוזר במערה, ככל הנראה לאותה תכלית של קבורה.⁴

3 קברים חצובים לתוך סלע אם מפולס בשטח A1 (צילום: פ' שרגו)

תיאור הקברים

העמוקות, הבריכות ומשטחי הסלע המוחלק משלהי ימי הבית הראשון ומהתקופה הפרסית, לא יכלו חוצבי הקברים לדעת היכן משטח הסלע קרוב לפני השטח והיכן יש לחפור באדמה יותר משני מטרים על-מנת להגיע אל הסלע ולחצוב בו את תא הקבורה. זו הסיבה לכך שעומקם של הפירים משתנה, ולעיתים, מפאת עומקו של מילוי האדמה, לא עלה בידי חופרי הקברים להגיע לסלע, ואז נבנה תא הקבורה מאבן (איורים 3–4).

על פני השטח, מעל הקברים, לא אותרו סימנים המעידים על קיומם. עם זאת, לא מצאנו מקרה שבו נחצבו הקברים אחד לתוך השני, עדות לכך שמתארים היה מסומן בדרך כלשהיא מעל לפני השטח. סימונים אלה ככל הנראה ניזוקו ונעלמו במהלך השנים.

56 קברים תועדו על ידי משלחת החפירות המחודשות ברמת רחל, מתוכם 38 ממוקמים בכיוון כללי צפון-דרום, בעוד ש-18 חצובים בכיוון מזרח-מערב. נציין שכמעט בכל השטחים, התגלו אלה לצד אלה קברים החצובים בשני הכיוונים האמורים (איור 1). מתוך 56 הקברים המתועדים, נחפרו 35 קברים. מבנה הקברים כולל פיר חפור או חצוב, בעל מתאר מלבני, שעומקו הממוצע נע בין מטר אחד לשניים, ורוחבו כחצי מטר (איור 2). בחלקו התחתון של הפיר נחצבו תושבות ששימשו להחזקת לוחות אבן גדולים, שתפקידם היה לחתום את תא הקבורה. כוונת החוצבים הייתה לבסס את תא הקבורה בסלע, ולכן מרבית הקברים נחצבו לתוך הסלע הטבעי של האתר. כיוון שמילויי אדמה נרחבים כיסו את תעלות הייסוד

4 קבר 11203 תא קבורה בנוי מאבנים מסותתות למחצה (צילום: פ' שרגו)

תוכן הקברים

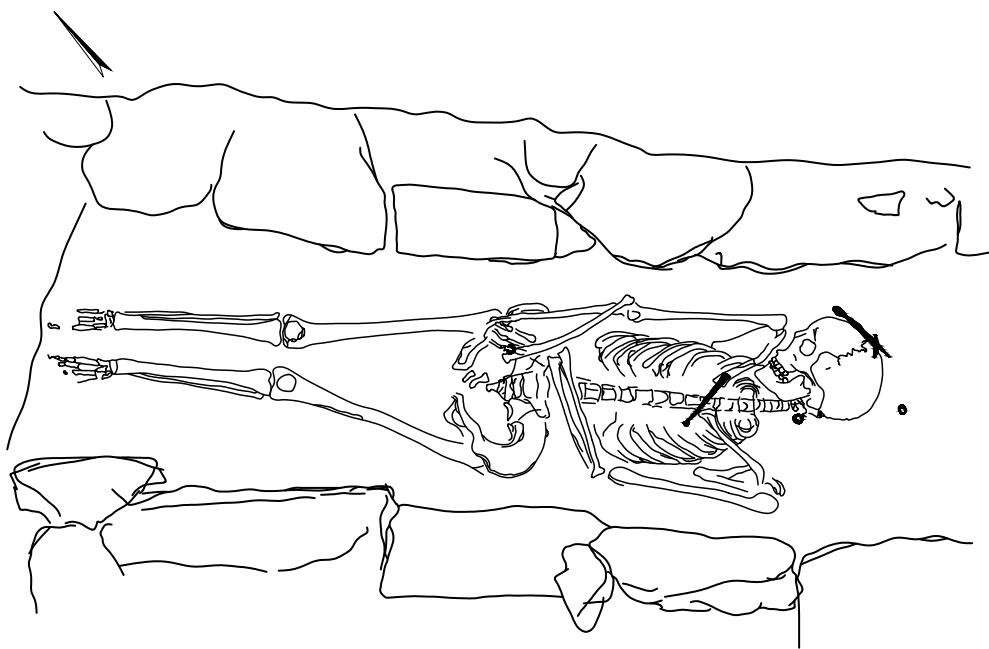
במרביית הקברים נמצאו שרידים של נקבר יחיד בקבורה ראשונית. בארבעה קברי פיר בשטח B3, הנמצא בשוליו הצפוניים של בית הקברות והאתר, נתגלו שני נקברים, שהונחו זה מעל זה בכיוונים הפוכים, ראש לעקב. מאחר והקבורות הן ראשוניות, נראה ששני הפרטים המוטמנים מתו סביב אותו הזמן, או לחילופין, שהקברים נפתחו מחדש, אך שרידי הנטמן הראשון לא הופרעו. מבחינה ראשונית של השלדים ניתן לומר שהקבורות הכפולות הן של פרטים מאותו מין.

תנוחת הקבורה בכל הקברים היא לעיתים פרקדן ולעיתים הידיים מונחות על האגן. בתריסר קברים שנחפרו נמצאו חפצי לוואי. כל הקברים הללו נמצאים בחלקו הדרומי של בית הקברות וכנראה שאין בכך מקריות (וראו להלן).

מבין הקברים שנחפרו מצאנו לנכון לתאר אחדים, שמייצגים את מגוון הטיפוסים שנמצאים בבית הקברות.

קבר 11203 (שטח C4) נחפר לתוך מילוי אדמה שחתם

את בריכה 6, שנבנתה בשלהי ימי הבית הראשון ושוייכה לשלב הבנייה השני באתר (ליפשיץ ואחרים 2011: 20–34; גרוס, גדות וליפשיץ תשע"ד). כיוונו של הקבר הוא מצפון-מערב לדרום-מזרח, עומק הפיר הוא לפחות 2 מ', אורכו 2.2 מ' ורוחבו 0.64 מ'. בתחתית הפיר הונחו חמש אבני כיסוי, שחתמו תא קבורה בנוי מאבנים בינוניות, מסותתות למחצה, ללא חומר מליטה. בתא הקבורה נמצא שלד אשה שהונחה על גבה, ידיה שלובות על אגנה, ראשה לדרום-מזרח ופניה פונות לצפון (איור 5). גילה המשוער של האשה נע בין 25 ל-30 ולא נראו סימני מחלה או חבלה על העצמות.⁶ שיניה השתמרו במצב השתמרות טוב, ובאחת משיניה הטוחנות העליונות נצפתה גומחה, ככל הנראה שחיקה מפעולה חוזרת ונשנית, כגון החזקת חפץ כלשהו.⁷ על שלד האשה ובסמוך לו נמצאו מספר חפצים; בצמוד לראש נמצאו שתי סיכות שיער מעצם שהונחו בהצלבה ושני עגילי זהב נתגלו מתחת לראש ומאחוריו. בין

5 קבר 11203 ובו שלד האשה והחפצים שאיתם נקברה (ציור: ר' ברנדט; עיבוד: ע' ברונר)

6 פסלון עצם מגולף מקבר 183 (צילום: ב' גרוס)

הצלעות נמצאה פיבולה ששימשה, ככל הנראה, להידוק הבגד או בד הקבורה, ועל אחת מאצבעותיה של האשה נענדה טבעת מתכת פשוטה. חפצי לוואי אלה לא מאפשרים לעמוד על זמנו של הקבר, ואולם קבורתה של האשה עם תכשיטיה מעידים, לדעתנו, על מעמדה. **קבר 11149** (שטח C4) התגלה בחלקו הדרומי של בית הקברות. הקבר נחצב לתוך תעלת יסוד 5, שנחצבה לתוך סלע האם בתקופה הפרסית, בכיוון מזרח-מערב (ליפשיץ ואחרים 2011: 34-37). פיר הקבר השתמר רק בחלקו החצוב בסלע, ולא זוהה בשכבות האדמה, ולכן לא ניתן לעמוד על עומקו. אורכו של הפיר 1.4 מ' ורוחבו 0.5 מ'. חמש אבני כיסוי הונחו בתחתית הפיר וחתמו את תא הקבורה, שמידותיו כמידות הפיר המוביל אליו. בקבר הונח נטמן אחד, כשראשו לכיוון מזרח ומטבע שחוק בלסתו התחתונה. חפצי הלוואי שנמצאו כוללים שישה כלי זכוכית, שהונחו בסמוך לראשו של הנקבר, וארבעה מסמרי ברזל גדולים. על תיארוך החפצים ומשמעותם התרבותית נעמוד בהמשך.

קבר 183 התגלה בחלקו הדרום מזרחי של בית הקברות (שטח A1). רק חלקו הדרומי של הקבר נחפר. עומק הפיר החצוב עולה על 1.5 מ', אורכו 1.3 מ' ורוחבו 0.7 מ'. בשל רמת השימור הנמוכה של השלד לא ניתן היה לברר את תנוחת הנטמן, מינו וגילו, אך ברור שראשו פנה לכיוון צפון. בסמוך לרגליו נמצאו שלושה מסמרי ברזל וחמש סיכות עצם. ראוי לציון פסלון עצם מגולף שנתגלה בסמוך לאגן (איור 6).

קבר 618 הוא קבר ייחודי, ובו נמצאה תיבה עשויה עופרת (ליפשיץ ואחרים 2005; ואן דר-וין בקרוב). הקבר, ביחד עם שני קברים נוספים, נמצא בשוליים הדרום מערביים של בית הקברות. שני הקברים הסמוכים לקבר זה הם בעלי מתאר מלבני (1.9×0.5 מ'; 1.7×0.6 מ'), וכיונם דומה לזה של הקברים החצובים בחלקו המרכזי של בית הקברות. קבר 618 קטן יותר (1.1×0.5 מ'), ונמצא בו, כאמור, ארון עופרת שמידותיו 80 ס"מ (אורך), 50 ס"מ (רוחב) ו-30 ס"מ (עומק 1; וראו איור 7). בתוך הארון נמצאו שיני חלב של ילד או ילדה, תכשיט עשוי זהב, תכשיט נוסף עשוי זהב ועצם,

ראשו למזרח והשלד התחתון השתמר ברמת שימור נמוכה, ראשו למערב. נראה ששני הפרטים הוטמנו יחדיו באותו הזמן.

דיון

תיארוך הקברים

כאמור, רוב הקברים אינם מכילים חפצים מתוארכים. בנוסף, גם מילוי האדמה שנחפר בתוך פירי הקברים הכיל מעט מאוד שברים של כלי חרס, שחוקים ברובם. בשל מצב שימורו גם המטבע שנתגלה בקבר 11149 אינו תורם לשאלת התיארוך.⁹ רק ממצא בקבוקי הזכוכית יש בו כדי לסייע בקביעת מסגרת זמן לתיארוך הקברים. בקבוקי הזכוכית, שנחשפו בשלושה קברים, נחלקים לשתי קבוצות עיקריות: בקבוק מוארך דמוי פמוט ובקבוק כדורי.¹⁰ שתי הקבוצות של בקבוקי הזכוכית מצביעות על תאריך שבין המאות ב'-ד' לסה"נ (ג'קסון-טל, בהכנה). בקבוקי זכוכית זהים

וארבעה מסמרי ברזל. מידות התיבה, כמו גם שיני החלב מעידים על כך שהארוך שימש לקבורת ילד. בשונה מהקברים שתוארו לעיל, הרי שהקברים בחלקו הצפוני של בית הקברות ובסמוך למדרון הצפוני של האתר, נתגלו ללא ממצא מלווה. **קבר 17037** התגלה ונחפר בשטח B3. הקבר נחצב בתוך סלע הקרטון המפולס בכיוון צפון-דרום. אורך הפיר הוא כ-2 מ' ורוחבו 0.7 מ'. חמש אבני כיסוי כיסו את תא הקבורה. בקבר נמצא נטמן יחיד ברמת שימור בינונית-נמוכה, שנטמן, ככל הנראה, בתנוחת פרקדן.

קבר 17029 דומה במרבית מאפייניו לקבר הקודם. גם הוא נחצב בסלע הקרטון המוחלק (הפעם בכיוון מזרח-מערב), וחמש אבני כיסוי כיסו את תא הקבורה. בתא הקבורה נמצאו שני נקברים, ככל הנראה שני גברים,⁸ שנטמנו זה מעל זה. שניהם בתנוחת פרקדן, כשראשו של הנקבר העליון מעל עקבו של הנקבר התחתון (איור 8). השלד העליון השתמר טוב יותר,

8 שרטוט סכמתי של הנטמנים בקבר 17029 (ציור: ר' ברנדט; עיבוד: ע' ברונר)

והקברים החצובים בצדו (אהרוני 1964: 38–40), שכן הקברים חצובים ממערב ומצפון לקירות המבנה, ללא הפרעה למבנה עצמו. העובדה שאין בבית הקברות קברים שנחפרו האחד לתוך השני, והעובדה שישנה אחידות צורנית במתאר ובכיוון הקברים, מלמדות שהיה בו שימוש רציף. ניתן לכן להיעזר בתיארוך הקברים, בהם נמצאו חפצי לוואי, בקביעת זמנם של יתר הקברים, בהם נמצאו נטמנים בלבד ללא חפצים מלווים. המסקנה, לפיכך, היא שבית הקברות הצפון-מערבי רחמ רחל החל לפעול עם התחדשות היישוב באתר במהלך המאה ה'ב' לסה"נ (שלב הבנייה השישי), והוא המשיך לשמש את האתר גם בשלב הבנייה הבא (שלב הבנייה השביעי), כחלק מההתפתחות האורגנית של האתר.

פורסמו על-ידי כוכבי במכלול הקבורה שבמערה 784 (לעיל).¹¹ חפץ נוסף שניתן לתארכו הוא ארון העופרת מקבר 618. ארונות קבורה דומים נמצאו ברחבי האימפריה הרומית כולה, ובארץ ישראל נראה ששליש מארונות העופרת נמצאו באזור ירושלים. ארונות אלה מיוחסים, על פי רוב, לאוכלוסיה הרומית שישבה באחוזות החקלאיות בסביבות ירושלים. ארונות קבורה מעופרת מתוארכים בדרך-כלל למאות הג' והד' לסה"נ (ואן דר וין, בהכנה).

לאור נתונים אלה נראה שיש לקשור את בית הקברות עם שלבי הבנייה השישי עד השמיני באתר (שכבות III ו-II של אהרוני), כלומר – לתקופה הרומית המאוחרת ולראשית התקופה הביזנטית. מסקנה זו מקבלת גם חיזוק מהיחס בין המבנה הרומי

לניסיון לחדור דרך תעלות היסוד העמוקות של הקירות משלב הבניה השלישי, או דרך כיסוי האדמה שמעל הסלע המוחלק של הגן משלב הבנייה השני, במטרה להגיע לסלע האם. אמנם טווח העומקים של הפירים ברמת רחל רחב, אך העומק המגוון של הקברים קיים בחלקים השונים של בית הקברות ומשמעותית יותר ההבחנה שכל הקברים הם מאותו טיפוס ובכולם תא הקבורה אנכי.

העדויות היחידות למעמדם של הנקברים הן, אם כן, הממצאים שהתגלו בקברים והקשר בין ממצא זה לבין התפרוסת הגיאוגרפית של הקברים: בחלק הצפוני של בית הקברות לא נמצאו כלל ממצאים בקברים, ולעומת זאת, ממצא העשיר יחסית נתגלה בחלק מהקברים בחלקו הדרומי. בחמישה קברים הממוקמים בחלק הדרומי של בית הקברות נמצאו תכשיטי זהב, בעוד שבשנים נמצאו חפצי מתכת, ובשני קברים נוספים

9 צילום חתך קבר 10146 (שטח B2) בעל פיר עמוק (צילום: פ' שרגו)

תיארוך משווה של קברי בודדים

קברי בודדים רבים התגלו במקומות שונים ברחבי ירושלים (קלוניר וזיסו תשס"ג: 46-47). בית הקברות הקרוב ביותר לזה שברמת רחל, הן מבחינה גיאוגרפית והן מבחינת הדמיון בטיפוס הקברים, הוא זה שנחפר בבית צפפא (זיסו תשנ"ז: 32-40).¹² זיסו תיארך את בית הקברות הזה לסוף תקופת הבית השני (זיסו תשנ"ז: 33), וזאת בעיקר על בסיס הדמיון הרב בין תוכנית הקברים, מידותיהם ואופי הקבורה לבין אלה בבתי הקברות בקומראן ובעין אל-ע'וויר, על בסיס הממצא הדל מאוד שנמצא בקברים הללו ועל סמך ההנחה שצורת הקברים ושיטת הקבורה מאפיינת את אנשי כת האיסיים. הבעיות שיש בתיארוך זה היא שמרבית הממצא החומרי שכן נתגלה בקברים בבית צפפא מאוחר לסוף ימי הבית השני ומאפיין דווקא את התקופה הרומית המאוחרת ואת ראשית התקופה הביזנטית ולכן נדרש זיסו (תשנ"ז: 33) לפרש את הממצא כעדות לשימוש חוזר בחלק מהקברים.¹³ ואולם העובדה שטיפוס זה של קברים נדיר באזור ירושלים של ימי הבית השני יש בה כדי לחזק את אפשרות תארוכם לתקופה שלאחר חורבן הבית השני, מה עוד שהממצא של טיפוס קברים אלה בבית הקברות בקומראן ובשדה הקברים שסמוך לעין אל-ע'וויר אינה מכרעת מבחינת התיארוך (אבני תשס"ט: 51-54). דומה, על כן, שאין לקבל עוד את התיארוך של טיפוס קברים אלה לסוף ימי הבית השני ואת השיוך שלהם לכת האיסיים.¹⁴ טפוס קברים אלה היוו חלק מצורת הקבורה שיש לתארכה לתקופה הרומית המאוחרת ולראשית התקופה הביזנטית, והם מצטרפים לתמונה ההומוגנית של סגנון הקבורה סביב ירושלים בתקופה זו, שעליה עמד בהרחבה אבני (תשנ"ז).

מעמדם של הנקברים

מקובל להניח שעומקם של קברים מעיד על מעמדם של מי שנטמנו בהם (פרקר פירסון 1999: 5). במקרה של רמת רחל ספק אם כך הדבר שכן, כאמור, יש ליחס את חלק מהפירים העמוקים, שעומקם הגיע לכדי 2 מ' ויותר,

אחוזות פרטיות של בכירי השלטון הרומי, כדוגמת עין יעל (וראו ליפשיץ ואחרים 2009: 74).¹⁵ יתר על כן, התיארוך המוצע כאן לקברי הפיר יוצר נתק כרונולוגי בין בית הקברות הזה לבין מערות הכוכים המתוארכות לתקופה הרומית הקדומה ומזוהות עם האוכלוסייה היהודית בירושלים וסביבותיה. נראה שהחלטה להיקבר בקברי הפיר ברמת רחל נבעה מבחירה ולא מכורח. זוהי מציאות שונה לחלוטין מזו שהיתה נהוגה בתקופה הרומית הקדומה, במהלכה היו קברי השוחה תופעה שולית לצד מערות הקבורה המשפחתיות. נראה, אם כן, שאת קברי הפיר יש לקשור עם תושביה הרומים-פאגנים של רמת רחל, בתקופה שלאחר היישוב היהודי וקודם להתנצרות התושבים. המטבע שנמצא בפיו של אחד הנטמנים, מנהג פאגני מוכר, מהווה עדות נוספת התומכת במסקנה זו, כמו גם השימוש בארון קבורה מעופרת. נראה שהמעבר מקבורת רבים במערות לקבורה של בודדים, כפי שהוא בא לידי ביטוי ברמת רחל, קשור גם באופי האוכלוסייה החדשה ובמבנה החברה באתר. מן התמונה ההומוגנית של מאפייני הקבורה בתקופה הרומית המאוחרת בירושלים עולה שמרבית הקברים שימשו לקבורה ראשונית. בנוסף, גם מערות הקבורה הקטנות (טיפוס 3 של אבני), נועדו לקבורה ראשונית של פרטים מעטים (אבני תשנ"ז: 152-153). נראה שהחברה היהודית שחיה בירושלים וסביבותיה במשך מאות שנים, היתה מורכבת מבתי אב כתפיסה וכמציאות (קולינס 1997). קבורת הרבים במערות הקבורה המשפחתיות משקפת את תפיסת בית האב גם לאחר המוות. סביר שמערות הקבורה היו אחוזות משפחתיות ששימשו עשרות ואולי גם מאות שנים. לעומת זאת, האוכלוסייה הפאגנית שהתיישבה בירושלים ובסביבותיה לאחר החורבן היתה, לפחות בחלקה, אוכלוסייה מהגרת, מנותקת מקשרי משפחה, וחסרה את מסורת בית האב.¹⁶ נראה, עם כן, שבית הקברות ברמת רחל מהתקופה הרומית המאוחרת ומראשית התקופה הביזנטית משקף את האוכלוסייה החדשה שהתיישבה בסביבות ירושלים החל מהמאה ה'ב' לסה"נ, והלם את מבנה המשפחה והחברה של תושביה החדשים של רמת רחל בתקופה זו.

נמצאו חפצי עצם. זוהי העדות העיקרית, והיחידה, למעמדם של הנקברים ולשונות בין מי שנקברו בחלק הדרומי לבין מי שנקברו בחלק הצפוני. זאת ועוד, באזור הצפוני נמצאו גם ארבעה קברים כפולים, שבהם הונחו זה על זה שני נטמנים, בכיוונים הפוכים (ראש לעקב). כפי שתואר לעיל, קברים אלה זהים בצורתם לקברים שבהם נמצא נטמן בודד ושני הנטמנים נמצאו בתא קבורה יחיד שנחתם בלוחות אבן. בקבורות הכפולות לא התגלו חפצי לוואי. מאופן השתמרות השלדים נראה ששני הנטמנים הונחו בו זמנית או בהבדלי זמן קטנים. יכולות להיות סיבות רבות מדוע בחרו לטמון שני נפטרים בקבר אחד, וייתכן שגם כאן הסיבה נעוצה בסטטוס כלכלי או חברתי, אף שיתכן גם שמאחורי ההטמנה מסתתרות סיבות אחרות שאילצו את תושבי רמת רחל לקבור את מתייהם בקברים משותפים. מסקנתנו היא שהשונות בתוך בית הקברות והריכוז של הממצאים בקברים של החלק הדרומי, יכולה להעיד על הבדלי מעמדות בין הנטמנים (פרקר פירסון 1999: 12). בחלקו הדרומי של בית הקברות נקברו פרטים בעלי אמצעים (אף שלא נראה שמדובר באליטה חברתית של ממש) בעוד שבחלקו הצפוני של בית הקברות נטמנו פרטים בעלי יכולת כלכלית מוגבלת יותר. עם זאת, הטיפוס האחיד של הקברים והעומקים הבלתי אחידים שלהם מעידים על אוכלוסייה הומוגנית למדי, שגם אם היתה מרובדת, הרי שהדבר לא שיקף הבדלי מעמדות גדולים.

זהות וחברה

לתיארוך קברי הפיר ברמת רחל לתקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית הקדומה (מאות ב'-ד' לסה"נ) נודעת משמעות רבה לגבי זהותם התרבותית של הנטמנים בהם. רמת רחל, שהיתה כפר יהודי קודם לחורבן של שנת 70 לסה"נ, ננטשה במהלך המרד הגדול, ומישיבה מחדש במאה ה'ב' לסה"נ איבד המקום את זהותו היהודית. הצעתו של אהרונז' לראות ברמת רחל מאחז צבאי של הלגיון ה-X פרטנזיס אינה מקובלת עוד, וההנחה היא שחידוש היישוב במקום נקשר בבניית

הערות

- 1 שהיה זה במהלך התקופה הרומית הקדומה, אז היא שימשה כמערך כוכים טיפוסית, בה הונחו גלוסקמאות.
- 2 לאחרונה נחפרו עוד מספר קבורות נוספות מאותו בית הקברות בידי אנט נגר (מידע בעל-פה). ברצוננו להודות לאנט נגר על ששייפה אותנו בתוצאות החפירה בטרם פרסומה.
- 3 ראו למשל, שם: 33, את הדיווח על בקבוקון זכוכית שמתוארך למאות ב'-ג' לסה"נ, בקבוקון זכוכית טיפוסית למאות ד'-ה' לסה"נ, וצמיד זכוכית אופייני למאות ג'-ד' לסה"נ.
- 4 גורלזני (תשע"א: *133) חפר בית קבורת בעל מאפיינים דומים בנחל חדרה, ובו שני טיפוסים קברים דומים לאלה שנחפרו בבית צפפא. גם הוא תיארך את הקברים (שנמצאו ריקים) לתקופה הרומית הקדומה, בעיקר על סמך ההקבלה לבתי הקבורות בקומראן ובבית צפפא, אך טען שאין ליחס טיפוסים קבורה אלה לכת האיסיים.
- 5 לעניין זה ראו את הדיון הנרחב בעבודת הדוקטור של קליין (תשע"ב).
- 6 הבדל דומה ניתן לראות בהשוואתו של אבני בין מבני הקבורה מן התקופה הרומית המאוחרת בבית גוברין ובירושלים: בבית גוברין ניכרת ההמשכיות בשימוש במערות קבורה (כמו גם התקנתן של מערות חדשות), בעוד שבירושלים נראה שחלה העדפה לקבורה בקברי פיר או מערות קבורה קטנות, סגנון קבורה שכמעט ואינו בא לידי ביטוי בבית גוברין (אבני תשנ"ז: 210-222). אבני אמנם מייחס הבדלים אלו בעיקר לתנאי הסביבה השונים ולמסורות שונות בין שתי הערים (אבני תשנ"ז: 218), ואולם עם זאת הוא מסכים שירושלים, בשונה מבית גוברין, מאופיינת בתקופה הרומית המאוחרת באוכלוסייה פאגנית (אבני תשנ"ז: 220).

- 1 ראו לדוגמה ברקאי 2000 על תקופת הברזל; אודות ימי בית שני עיינו: קלוזר וזיסו תשס"ג; אבני תשנ"ז על התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית; ולתקופה הצלבנית: ראם 1999
- 2 נראה שרק בית הקברות בעין אל-ע'וור תוארך לפי ממצאים מתוך הקברים לתקופה הרומית הקדומה (בר אדון תשל"א: 72-89), אך גם במקרה זה לא ברור בכמה מהקברים נמצאו ממצאים מתארכים.
- 3 בסקר ובחפירות בסביבות האתר תועדו לפחות עוד שלוש מערת קבורה במרודות המערביים של הגבעה (ביליג תשע"ב, מערות I-III).
- 4 לדיון נרחב בדבר שימוש משני שנעשה במערות קבורה קדומות בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית בסביבות ירושלים, ראו: אבני תשנ"ז: 125-136.
- 5 מאמר זה הוא פרסום ראשון וחלקי של בית הקברות ברמת רחל, כפי שנחשף על ידי משלחת החפירות המחודשת.
- 6 אנו מודים לד"ר ריצ'ארד ברנדט על הציון, התייעוד המפורט וחווות דעתו המקצועית בכל הקשור לגילה ומצבה של אשה זו.
- 7 אנו מודים לד"ר מיכאל גולדמן על חווות דעתו המקצועית בעניין זה.
- 8 מהסתכלות ראשונית של ד"ר ריצ'ארד ברנט.
- 9 תודה ליואב פרחי. מטבע זה, יחד עם יתר המטבעות שנאספו באתר יובא לפרסום על-ידי יואב פרחי במסגרת דו"ח החפירה המסכם של רמת רחל.
- 10 בקבוקי הזכוכית יפורסמו בידי רות ג'קסון-טל, שסייעה לנו רבות בהכנת חלק זה של המאמר, ועל כך נתונה לה תודתנו.
- 11 דומה, אם כן, שמערה 784 נוצלה לקבורות יחיד ראשוניות בתקופה הרומית המאוחרת, כחלק מבית הקברות הנרחב שהשתרע מסביבה. אם היה שימוש קדום במערה, הרי

ביבליוגרפיה

אביגד 1976

N. Avigad, "Jerusalem, The Tombs of Jerusalem," in: M. Avi-Yona (ed.), *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Jerusalem 1975-1978, vol. II, pp. 627-641.

אבני תשנ"ז

ג' אבני, "בתי הקברות של ירושלים ובית גוברין במאות ד'-ז' לסה"נ כדוגמה לבתי קברות עירוניים בארץ ישראל בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור מאת האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז.

אבני תשס"ט "מי טמן בבית הקברות בקומראן? לשאלת זהותן של אוכלוסיות קדומות על פי ממצא ארכיאולוגי באתרי קבורה", קתדרה 131 (תשס"ט), עמ' 43-64.

אהרונ' 1964

Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1961 and 1962*, Rome 1964.

ביליג תשע"ב

י' ביליג, "אמת המים העליונה, כנסיית הקתיסמה ושרידים אחרים לצד דרך חברון, ירושלים", עתיקות 69 (תשע"ב), עמ' 70-90.

בר-אדון תשל"א

פ' בר-אדון, "יישוב נוסף של כת מדבר יהודה בעין אל-ע'וור שבחוף ים המלח", ארץ ישראל י', ירושלים תשל"א, עמ' 89-72.

ברקאי 2000

ג' ברקאי, "בתי הקברות של ירושלים בימי הבית הראשון", בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים: תקופת המקרא, ירושלים 2000, עמ' 233-270.

גדות בדפוס

Y. Gadot, "Sector AWS-2: The Outer Court", in: O. Lipschits and Y. Gadot, *Ramat Rahel III - Final Publication of Aharoni's Excavations at Ramat-Rahel (1954, 1959-1962)*, The Emery and Claire Yass Publications

of Ramat Rahel," *Near Eastern Archaeology* 74 (2011), pp. 2–49.

מייזלר תרצ"ד

ב' מייזלר, "רמת־רחל וחרבת צלח (גבעת אליהו)", בתוך: נ' סלושץ (עורך), קובץ החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה ג' (תרצ"ד), עמ' 4–18.

פטרין 1994

י' פטרין, "קבורה ראשונה על פי מקורות חז"ל – לביאורם של מונחים", בתוך: א' זינגר (עורך), קברים ונוהגי קבורה בארץ־ישראל בעת העתיקה, ירושלים, 1994, עמ' 190–211. פרקר פירסון 1999

M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, Stroud 1999.

קולינס 1997

J.J. Collins, "Marriage Divorce and Family in Second Temple Judaism," in: L.G. Perdue, J. Blenkinsopp, J.J. Collins and C. Meyers (eds.), *Families in Ancient Israel, The Family, Religion and Culture Series*, Louisville 1997.

קלנר וגת תשמ"ב

ע' קלנר וי' גת, "מערות קברים מימי בית שני באזור תלפיות־מזרח", עתיקות ח' (תשמ"ב), עמ' 74–76.

קלנר וזיסו תשס"ג

ע' קלנר וב' זיסו, עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני, ירושלים תשס"ג.

קליין תשע"ב

א' קליין, "היבטים בתרבות החומרית של יהודה הכפרית בתקופה הרומית המאוחרת (135–324 לסה"נ)", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור מאת אוניברסיטת בר אילן, רמת־גן תשע"ב.

קלרמון־גנו 1896

C.S. Clermont-Ganneau, *Archeological Researches in Palestine during the Years 1873–1874*, Vol. II, London 1896.

ראם 1999

ע' ראם, "נוהגי קבורה בממלכת ירושלים", בתוך: ס' רוזנברג (עורכת), אבירי ארץ־הקודש: ממלכת ירושלים הצלבנית, ירושלים, 1999, עמ' 257–261. רי"ך בדפוס

R. Reich, "Jewish Ritual baths (Miqva'ot) at Ramat Rahel", in: O. Lipschits and Y. Gadot., *Ramat Rahel III – Final Publication of Aharoni's Excavations at Ramat-Rahel (1954, 1959–1962)*, The Emery and Claire Yass Publications in Archaeology – Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Tel Aviv (in press).

שולץ 2006

B. Schultz, "The Cemetery of Qumran: 150 years of Research," *Dead Sea Discoveries* 13 (2006), pp. 194–228.

שטקליס תרצ"ד

מ' שטקליס, "מערת קברים יהודיים ברמת־רחל", בתוך: נ' סלושץ (עורך), קובץ החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה ג' (תרצ"ד), עמ' 19–40.

in Archaeology – Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Tel Aviv (in press).

גורזלני תשע"א

א' גורזלני, "מרחב באקה אל־ערבייה: בית קברות מהתקופה הרומית ושרידים אחרים", עתיקות 64 (תשע"א), עמ' 105–136. ג'קסון־טל בהכנה

R. Jackson-Tal, "Glass Artifacts from the Renewed Excavations at Ramat Rahel," in: O. Lipschits, Y. Gadot and M. Oeming, *Ramat Rahel IV – The Renewed Excavations by the Tel Aviv-Heidelberg Expedition (2005–2010): Stratigraphy and Architecture* (The Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Tel Aviv (in preparation)).

גרוס, גדות וליפשיץ תשע"ד

ב' גרוס, י' גדות וע' ליפשיץ, "שימוש ראוותני במים והגן במתחם הארמון ברמת רחל", בתוך: חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ד', ירושלים תשע"ד.

ואן דר וין בהכנה

P. van der Veen, "A Small Rectangular Lead Coffin and its Contents," in: O. Lipschits, Y. Gadot and M. Oeming, *Ramat Rahel IV – The Renewed Excavations by the Tel Aviv-Heidelberg Expedition (2005–2010): Stratigraphy and Architecture* (The Emery and Claire Yass Publications in Archaeology – Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University), Tel Aviv (in preparation).

זיסו תשנ"ז

ב' זיסו, "שדה" קברים חפורים" בבית צפא – עדות ארכיאולוגית לקהילת האיסיים?, בתוך: א' פאוסט (עורך), חידושים בחקר ירושלים ב', רמת־גן תשנ"ז, עמ' 32–40. זנגנברג 1999

J. Zangenberg, "The 'Final Farewell': A Necessary Paradigm Shift in the Interpretation of the Qumran Cemetery," *The Qumran Chronicle* 8 (1999), pp. 213–227.

כוכבי 1964

M. Kochavi, "The Burial Caves of Ramat Rahel 1962 Season," in: Y. Aharoni (ed.), *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1961 and 1962*, Rome 1964, pp. 65–83.

כפרה 1994

Z.J. Kapera, "Some Remarks on the Qumran Cemetery," in: M.O. Wise, N. Golb, J.J. Collins and D.G. Pardee (eds.), *Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site: Present Relations and Future Prospects*, New York 1994, pp. 97–110.

כפרה 1995

Z.J. Kapera, "Resent Research on the Qumran Cemetery," *Qumran Chronicle* 5 (1995), pp. 123–132.

ליפשיץ ואחרים 2009

ע' ליפשיץ, י' גדות, ב' ארובס ומ' אומינג, "רמת רחל וצפונותיה", קדמוניות 138 (2009), עמ' 58–77.

ליפשיץ ואחרים 2011

O. Lipschits, Y. Gadot, B. Arubas and M. Oeming, "Palace and Village, Paradise and Oblivion: Unraveling the Riddles